

KOMUNIŚCI JUGOSŁOWIAŃSCY
WOBEC IDEI I TOŻSAMOŚCI JUGOSŁOWIAŃSKIEJ
WYBRANE ASPEKTY

ANNA JAGIEŁŁO-SZOSTAK

ABSTRACT: Anna Jagiełło-Szostak, *Komuniści jugosłowiańscy wobec idei tożsamości jugosłowiańskiej – wybrane aspekty* (*Yugoslav communists towards Yugoslavian idea and identity*).

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XX, Poznań 2013, Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, pp. 181-193, ISBN 978-83-63047-36-1, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Anna Jagiełło – Szostak, Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Studiów Międzynarodowych, anna.jagiello-szostak@uni.wroc.pl

Idea jugosłowiańska powstała w latach sześćdziesiątych XIX wieku i zapoczątkowana została przez biskupa Josipa J. Strossmayera. Była częściowo kontynuacją chorwackiego kulturalno-politycznego ruchu iliryjskiego, który ujawnił się podczas chorwackiego odrodzenia narodowego w latach trzydziestych i czterdziestych XIX wieku i był przeciwnym wobec madziaryzacji. Przywódcą ruchu był L.Gaj. Z kolei Jugosławizm J.J. Strossmayera oparty był: a) na umacnianiu monarchii habsburskiej i rozwiązaniu w jej ramach kwestii Słowian południowych, b) na przekonaniu, że Serbia będzie głównym komponentem walki o wyswobodzenie spod jarzma austro-węgierskiego oraz c) iż interes chorwacki najlepiej miał zostać zachowany w imperium w ramach austrosławizmu. Ideologów jugosławizmu łączyła z iliryjskimi poprzednikami koncepcja narodu jako wspólnoty kultury i języka. W 1915 r. król Aleksandra Karađorđević wspominał o „naszym narodzie jugosłowiańskim” co pozwala przypuszczać, że w okresie dwudziestolecia międzywojennego możemy mówić o początku jugosłowiańskiej tożsamości ponadnarodowej i kreacji jugosłowiańskiego narodu wyobrażonego (ideologicznego, politycznego). utworzenia Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (1918-1941). Jednak dopiero w 1918 r., zarówno idea jugosłowiańska jak i zmieniająca się sytuacja międzynarodowa doprowadziła do utworzenia Królestwa Serbów Chorwatów i Słoweńców, co wydawało się być ucieleśnieniem jedności Słowian południowych. W okresie istnienia państwa kreowany był syntetyczny i integralny jugosławizm. Jednak spory między Serbami i Chorwatami, narzucenie dyktatury przez króla Aleksandra w 1929 r., podział SHS na banowiny,

które miały skupiać jak największą liczbę Serbów, ukazywały autorytarny system rządów i słabość państwa. Nie powiodła się także idea integralnego jugosławizmu dążąca do stworzenia wspólnego narodu jugosłowiańskiego pod przewodnictwem serbskiej dynastii Karađorđevićów.

Okres drugiej Wojny Światowej skutecznie uniemożliwił tworzenie wspólnego państwa i dopiero czasy po niej rozpoczęły kreowanie społeczeństwa socjalistycznego. W niniejszym artykule Autorka przestawi wybrane aspekty podejście komunistów i przywódcy Josipa Broza Tito i polityka Edwarda Kardelja do jugosławizmu oraz jak postrzegana była idea jugosłowiańska i tożsamość jugosłowiańska do czasu śmierci J.B. Tity. Autorka spóbuje także odpowiedzieć na pytanie czy braterstwo i jedność możemy uznać za kontynuację idei jugosłowiańskiej.

KOMUNISTYCZNA PARTIA JUGOSŁAWII WOBEC JUGOSŁAWIZMU

Po drugiej wojnie światowej w listopadzie 1945 r. utworzona została Federacyjna Ludowa Republika Jugosławii (FLRJ)¹, która przyjęła republikańską formę rządów. Kolejnym krokiem do tworzenia państwowości jugosłowiańskiej było jednogłośnie uchwalenie w 1946 r. konstytucji FLRJ, opartej na stalinowskiej konstytucji z roku 1936. Konstytucja ustanowiła sześć republik: Słowenię, Chorwację, Serbię, Bośnię i Hercegowinę, Macedonię i Czarnogórę oraz dwa autonomiczne terytoria wewnątrz Serbii: Kosowo i Wojwodinę². FLRJ miała być „[...] ludowym państwem związkowym o ustroju republikańskim, wspólnotą równoprawnych narodów, które na podstawie do samostanowienia, z prawem oderwania się włącznie, wyraziły swą wolę współżycia w państwie związkowym³”. Jak zauważa M. Zacharias, „[...] autorom konstytucji chodziło o wolę wyrażoną w czasie II sesji AVNOJ⁴. Niemniej jednak była to jedynie wola kierownictwa KPJ i jej zwolenników, a nie całego narodu czy społeczeństwa”. Dzięki tej konstytucji powstała także Ludowa Republika Bośni i Hercegowiny, która przysparzała komunistom kłopotów ze względu na zatargi między Serbami i Chorwatami o te tereny⁵. Należy dodać, że za języki urzędowe uznano: chorwacki, macedoński, serbski i słoweński. Języki węgierski i albański były oficjalne w regionach autonomicznych. Nieprzerwaną działalność prowadziły trzy największe organizacje religijne: Kościół katolicki i Cerkiew prawosławna oraz wspólnota

¹ W 1963 r. nazwa zmieniona została na Socjalistyczną Federacyjną Republikę Jugosławii (SFRJ).

² S.H Pavlović, *Srbija: istorija iza imena*, CLIO 2004, s. 189; Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 31. januar 1946, Beograd.

³ Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 31. januar 1946, Beograd; Konstytucja Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii, w: L. Gelberga (red.), *Nowe konstytucje państw europejskich*, Warszawa 1949, s. 145.

⁴ Antyfaszystowska Rada Wyzwolenia Narodowego Jugosławii.

⁵ M.J. Zacharias, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie – przekształcenia – rozkład*, Warszawa 2004, s. 88–89.

muzułmańska. Jednak ich możliwości były ograniczone⁶. Ponadto mniejszości narodowe mogły korzystać z „prawa do zapewnienia swego rozwoju kulturowego i do swobodnego posługiwania się swym językiem”⁷. Nową Jugosławię i jej podział terytorialny utworzyły republiki o przynależności historyczno-terytorialnej i narodowej. Podział taki stawał się niebezpieczny dla jedności państwowej. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych komuniści zaczęli dyskutować o kwestii narodowościowej w Jugosławii na wewnątrzpartyjnych spotkaniach i kongresach. Wyrazem polityki państwa były także przemówienia J.B. Tity, efektem czego było m.in. przyznanie Muzułmanom statusu szóstego narodu konstytucyjnego. Dodatkowo J.B. Tito rozpoczął umacnianie narodowej jedności poprzez promowanie i wzmacnianie peryferii (BiH, Macedonia, Czarnogóra, Kosowo) po to, by znaleźć w nich wsparcie w przeciwstawianiu się centrom politycznym, których dążenia do wspierania centralizmu mogłyby negatywnie wpływać na jedność państwową. Podjęcie kwestii narodowej było postrzegane też jako część „rewolucyjnej walki klasy pracującej”⁸. Jak pisze V. Perica, jugosłowiańscy „narodowi komuniści” (*nacional komunisti*) chcieli stworzyć system, który różniłby się od stalinizmu i leninizmu, ale pozostałby socjalistyczny i marksistowski. Celem było m.in. takie rozwiązanie kwestii narodowej w Jugosławii, by państwo to zachowało stabilność i przeciwstawiało się etnonacjonalizmowi i socjalizmowi⁹. Należy zaznaczyć, że wśród komunistów tworzyły się grupy wspierające własne grupy narodowe. Serbowie reprezentowani byli najsilniej, co dawało im przewagę w rządzeniu krajem, narzucali tym samym swoją wolę.

Aby zatrzymać destrukcję Jugosławii, partia komunistyczna wprowadzała rozwiązania ideologiczne. Na siódmym kongresie KPJ w 1958 r. ideologia braterstwa i jedności otrzymała „nowe znaczenie”: 1. Jugosłowiański socjalistyczny patriotyzm, który poprzez przynależność do republik rozwijałby i umacniał uczucie przynależności do wspólnego państwa; 2. Proletariacki socjalistyczny internacjonalizm narodowy pluralizm i jego negatywne emanacje zostaną przezwyciężone internacjonalistycznymi uczuciami – stara marksistowska idea przemieni się w jedną wielonarodową wspólnotę państwową, a sama idea braterstwa i jedności miała być kontynuacją jugosławizmu. Na ósmym kongresie KPJ, który odbył się w roku 1964, jugosławizm, jak twierdzi P.J. Marković, przestał być podstawą reżimu. Na kongresie tym J.B. Tito zaatakował zwolenników jugosłowiańskiej nacji, mówiąc o nich jako o nieprzyjaciółach „Oni myślą jedność narodu z likwidacją nacji i tworzeniem czegoś nowego, sztucznego, to jest jednego jugosłowiańskiego narodu, co pomału przypomina asymilację i biurokratyczną centralizację, unitaryzm i hegemonizm. Jugosłowiańska socjalistyczna integracja miała być nowym typem społecznej wspól-

⁶ B. Jelewich, *Historia Balkanów wiek XX*, Kraków 2005, s. 311.

⁷ *Konstytucja Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii*, op. cit., s. 148.

⁸ H. Kamberović, Bošnjaci: politycki kontekst priznanja nacionalnog identiteta, w: H. Kamberović (red.), *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Sarajevo 2009, s. 69–70.

⁹ V. Perica, *Balkanski idoli(1)*, Beograd 2006, s. 232–233.

noty, w której wszystkie narodowości mają wspólne interesy¹⁰”. Trafnie zauważył słoweński polityk Vida Tomašić, który stwierdził że problem jugosłowiańskiej tożsamości jest problemem nie trzech, a czterech republik, na terenie których ludność posługuje się językiem serbsko-chorwackim¹¹. Podobnie uważa A. Pavković, dla którego w roku 1964 jugosławizm umarł – od tego roku nowy program partii komunistycznej nie zakładał rozwoju wspólnej jugosłowiańskiej kultury i socjalistycznej jugosłowiańskiej tożsamości¹².

W latach sześćdziesiątych stosunki narodowościowe były idealizowane i zideologizowane. W tym okresie, według badań belgradzkiej opinii publicznej, pojawiła się znaczna liczba obywateli – 14%, którzy pojmowali jugosławizm jako przechodzenie lub „unieważnianie nacji”. Największa liczba osób pojmowała jugosławizm w sensie ideologicznym jako przynależność do „jugosłowiańskiej samorządnej socjalistycznej wspólnoty narodów i narodowości” – 55%, a nieznaczna liczba pojmowała go jako hegemonizm (Serbów – A.J.S.). Jak dodaje Mirjana Vasović, pojmowanie go w sposób zidealizowany wiązało się z wyższym stopniem edukacji, tym samym dalszą polityczną socjalizacją (najwięcej osób opowiadających się za socjalistycznym jugosławizmem znajdowało się wśród naukowców, urzędników, studentów, uczniów). Wśród rolników 51% opowiadało się za swoją narodową przynależnością. W badaniach z podobnego okresu w Belgradzie 39% obywateli miasta uważało, że trzeba budować naród jugosłowiański. Jak zauważa M. Vasović, w okresie tym część autorów używa pojęcia „partyzancki jugosławizm” w funkcji powojennej homogenizacji i rozwoju identyfikacji z nowym państwem lub „modernistyczny jugosławizm” związany z procesami powiększania edukacji, społecznej mobilności i komunikacji¹³. Od 1968 r. w Jugosławii, tak jak i Rumunii, Czechosłowacji, Albanii i Bułgarii, etnonacjonalizm staje się nową podporą władzy, a stosunek do tożsamości ulega zmianie.

W opracowaniu Centralnego Komitetu Związku Komunistów Chorwacji (Centralni Komitet Saveza Komunističke Hrvatske, CK SKH) z 1968 r. poruszono problem jugosławizmu. Zaznaczono w nim, że głęboko różni się on od wszystkich unitarystycznych, politycznych, kulturowych i ekonomicznych koncepcji. Pojęcie jugosławizmu „[...] nie jest tworzeniem sztucznego narodu jugosłowiańskiego, ale jest to socjalistyczny jugosławizm wypełniony głębokim humanizmem i nieprzerwaną akcją niszczenia przejawów ucisków [...] Jugosławizm nie jest potrzebny do rozwoju narodowej przynależności, ale jako przynależność jednej wspólnoty socjalistycznej, bez znaczenia, kto z jakiego narodu pochodzi”. Autorzy dodają, że idea jugosłowiańska jest bardziej tożsama z państwem niż przynależnością socjalistyczną, a proces integracji wspólnoty jugosłowiańskiej cały czas się rozwija. Dlatego też powinno się

¹⁰ P.J. Marković, Odnos partije i Tita prema jugoslovenskom i nacionalnom identitetu, w: L. Sekelj (red.), *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, Beograd 2001, s. 27.

¹¹ Ibidem, s. 30.

¹² A. Pavković, *The Fragmentation of Yugoslavia. Nationalism in a Multinational State*, Sydney 1996, s. 63.

¹³ M. Vasović, Socijalno – psihološki aspekti formiranja jugoslovenskog identiteta, w: L. Sekelj (red.), *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, Beograd 2001, s. 108–109.

opowiedzieć za jugosławizmem, który mówi o przynależności do wspólnoty socjalistycznej¹⁴.

Według komunistów w Bośni i Hercegowinie często opowiadano się za byciem Jugosłowianami, ponieważ osoby ją zamieszkujące nie miały swojej przynależności narodowej. W muzułmańskich kręgach „jugosłowiańskich” jugosławizm jawił się jako negacja muzułmańskiej indywidualności i jednocześnie nieświadome dążenie do wtapienia się w większe jednostki narodowe w celu uniknięcia nacisków nacjonalistycznych, co było koncepcją unitarystyczno-centralistyczną¹⁵. Widać więc, że stworzenie narodowości bośniackiej mogło mieć na celu zniszczenie jakichkolwiek przejawów wspólnotowości jugosłowiańskiej.

Na jedenastym kongresie KPJ z 1978 r. stwierdzono, że w Jugosławii występują dwa nacjonalizmy: unitarystyczny (Aleksandra Rankovicia)¹⁶ i separatystyczny - Maspok¹⁷, które przyczyniły się do rozsadzania państwa. Na kolejnym dwunastym kongresie z 1982 r. (pierwszym po śmierci J.B. Tity) wspomniano o socjalistycznej samorządnej wspólnocie, a na trzynastym kongresie KPJ w 1986 r. Jugosławię określono jako „samorządną społeczno-polityczną wspólnotę”¹⁸. Określenie w ten sposób wspólnoty jugosłowiańskiej w zasadzie było uznaniem jej za naród polityczny, ale nie wspomniano o idei jugosłowiańskiej. Jak pisze S. Jansen, idea świetlanej przyszłości socjalistyczno-modernistycznego typu była silnie powiązana z prymatem partii, która składała się ze skonfliktowanych elit republikańskich. Ponadto mimo że system społeczno-polityczny nie podobał się obywatelom, to byli oni uśpieni wizją „dobrego i miłego życia”. W ten sposób, jak twierdzi R. Iveković, społeczeństwo ignorowało politykę i zajmowało się swoim życiem, potwierdzając status półpodmiotu, który dawał im reżim¹⁹ przyczyniając się tym samym do tworzenia podzielonej lojalności.

TITOIZM. J. B. TITO WOBEC JUGOSŁAWIZMU ORAZ BRATERSTWA I JEDNOŚCI

Po zakończeniu wojny J. B. Tito wraz ze współpracownikami starali się zaszczepić obywatelom świadomość wspólnego jugosłowiańskiego pochodzenia. Jak pisze

¹⁴ Rasprave o međunacionalnim odnosima, Informativna služba Centralnog Komiteta SKH, Zagreb, 30. Travnja, 1968, f. 1220 CK SKH „D”, s. 17–19.

¹⁵ Ibidem, s. 20.

¹⁶ Aleksander Ranković (1909–1983) – serbski polityk. Uważany za najważniejszą osobę obok J.B. Tity i E. Kardelja. Po wojnie był ministrem spraw wewnętrznych, dyrektorem wywiadu wojskowego (OZNA) i tajnej policji (UDBA). W 1966 r. został odsunięty od władzy pod pretekstem podsłuchiwania prezydenta J. B. Tity oraz wykluczony z KPJ. Wydarzenia te są symbolicznym końcem rządów centralistycznych w Jugosławii.

¹⁷ P.J. Marković, op. cit., s. 34.

¹⁸ Ibidem, s. 35–36.

¹⁹ S. Jansen, *Antinacionalizam. Etnografija otpora u Beogradu i Zagrabu*, Beograd 2005, s. 240. Zob. R. Iveković (1994), *La defeat de la pensee*, w: *Beogradski krug*, nr 0: kritika centrizma, s. 195–199.

M.J. Zacharias, o potrzebie takiej mówili już podczas wojny, nie zważając, że jugosławizm nie musi się zgadzać z wprowadzoną polityką rzeczywistego uznania i poszanowania tożsamości, praw oraz odrębności poszczególnych narodów i mniejszości narodowych. W założeniu idea jugosłowiańska miała być tworzona na podstawie kultury i tradycji tych narodów. Upowszechniano ją przez środki masowego przekazu oraz przez wszystkie instytucje, łącznie z siłami zbrojnymi. W dużym stopniu była ona zgodna z koncepcją realizowaną przez Królestwo Jugosławii po wprowadzeniu dyktatury w roku 1929. Według komunistów miała ona służyć umocnieniu wewnętrznej spójności państwa, a przede wszystkim – politycznej i ideologicznej lojalności obywateli wobec komunistycznej władzy. Idea ta według M.J. Zacharias nie kształtowała nowego jugosłowiańskiego narodu, gdyż nie pozwoliłyby temu różnice narodowościowe²⁰. Jednak na gruncie społecznym tworzył się specyficzny kształt wspólnoty. Titoizm, system ideologiczny odwołujący się do jugosłowiańskiej jedności, można postrzegać w trzech formach przywołanych przez Dubravkę Ugrešić. Titoizm w rozumieniu: a) internacjonalizmu – „braterstwa i jedności”, co doprowadziło do stworzenia wspólnej jugosłowiańskiej przestrzeni kulturowej; b) antystalinizmu, zerwanie polityczne (konflikt J. Stalin – J.B. Tito z 1948 r.) i c) kulturowym (zerwanie z socrealizmem)²¹. Ponadto, J.B. Tito (podobnie jak AVNOJ) opierał swoją koncepcję jugosłowiańską na takich wartościach, jak równość wszystkich narodów, suwerenność i niezależność republik, zasada braterstwa i jedności, patriotyzm jugosłowiański nie negujący odrębnych narodowości. W rozwoju samorządności widział jedyną możliwość rozwiązania kwestii narodowej, odstępstwo od tego doprowadzić mogło do nacjonalizmu²².

Według M. Miljanovicia braterstwo i jedność przedstawiały koncepcję unifikacji narodów Jugosławii w jeden naród jugosłowiański. Idea ta, podobnie jak ponowne zjednoczenie po drugiej wojnie światowej, począwszy od czasów walki narodowyzwolenczej (tzw. NOB-u), nie była przyjmowana przez narody Jugosławii z jednakowym zadowoleniem. Braterstwo i jedność²³ usankcjonowane było konstytucyjnie m.in. w programie KPJ. M. Miljanović w wystąpieniu z 1988 r. pt. *Jugosłowiańskie*

²⁰ M.J. Zacharias, op. cit., s. 92–93. Jugosławię ukształtowaną zaraz po wojnie można nazwać mini Związkiem Sowieckim ze względu na dominujący centralizm, formalny podział kraju na republiki, okręgi autonomiczne, organizację Skupstiny i ministerstw – ukształtowana zgodnie z praktyką polityczno-ustrojową stalinizmu. Ponadto Tito, jako wielki przywódca, musiał godzić i harmonizować konflikty wewnętrzne (przede wszystkim dążenia wielkoserbskie) w państwie.

²¹ D. Ugrešić, *Kultura kłamstwa*, Wągrowiec 2006, s. 12–13.

²² Z. Tomac, op. cit., Arhiv Srbije i Crne Gore, fond br. 406, fas. br. 93, jedynica opisa br. 345–346, s. 9–10, 14.

²³ Dla KPJ idea braterstwa i jedności przedstawia strategię i sposób rozwiązywania kwestii narodowej w Jugosławii. Strategia ta oznaczała rezygnowanie z linii Kominternu. Ale jeszcze w 1943 r. odbyła się bujańska konferencja w Albanii, określona mianem antyjugosłowiańskiej (w 1941 r. CK KPJ stała na stanowisku obrony Jugosławii). Program konferencji (i Kominternu) zakładał rozczłonkowanie Jugosławii i negację strategii braterstwa i jedności. Jak twierdzi M. Miljanović, z tego powodu ruch separatystyczny w Kosowie ma korzenie komunistyczne i wpływał na trzy kontrrewolucje w Kosowie (w latach 1945, 1968 i 1988). M. Miljanović, op. cit., s. 12–13.

braterstwo i jedność – w świetle historii i współczesności (Jugoslavensko bratstvo i jedinstvo – u svjetlu historije i savremenosti), przeanalizował wypowiedzi J.B. Tity od roku 1942 do 1980, z których wynika, że przywódca Jugosławii niezmiennie opowiadał się za ideą²⁴ wspólnej tożsamości narodowej.

W 1942 r. J.B. Tito w jednym z przemówień zatytułowanym *Kwestia narodowa w Jugosławii w świetle walki narodowyzwolęnczej (Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe)* pisał, że „[...] walka narodowyzwolęncza [...] niesie wolność, równość i braterstwo wszystkim narodom Jugosławii²⁵”. Zaraz po drugiej wojnie światowej J.B. Tito mówił, że bez braterstwa i jedności nie może być silnej i szczęśliwej Jugosławii, Chorwacji, Serbii, Macedonii, Czarnogóry, Słowenii i Bośni i Hercegowiny. Braterstwo i jedność były dla niego świętą i wielką rzeczą, o którą walczył przez kilkadziesiąt lat. Dążył do stworzenia jedności narodów i narodowości, tak by ta jedność tworzyła się wewnątrz republik, nie na podstawie idei narodowej, ale idei socjalistycznej²⁶. M. Miljanović uważał także, że braterstwo i jedność dla J.B. Tity nigdy nie było czasowym żądaniem i przedstawiało żywotny interes narodów w Jugosławii – był to warunek i gwarancja ich swobodnego i wszechstronnego rozwoju w jugosłowiańskiej wspólnocie. Ponadto według J.B. Tity: 1. Braterstwo i jedność były trwałą podstawą stosunków międzyetnicznych w Jugosławii; 2. Każda koncepcja międzyetnicznych stosunków, która nie była oparta na braterstwie i jedności, nie mogła być legitymizowana; 3. Dzieła, które mówią o narodowościach Jugosławii, a nie opierają się na braterstwie i jedności, też nie znajdowały uznania; 4. Nie było możliwe przeterminowanie się idei braterstwa i jedności oraz „wepchnięcie go do graciarni historii”²⁷.

W 1945 r. na kongresie założycielskim KP Serbii wyrażono ideę braterstwa i jedności. Wówczas J.B. Tito powiedział „Tworzymy jedno państwo – Jugosławię, w której każdy naród posiada swoje prawa i całkowite równouprawnienie”. Dodał też, że „[...] komuniści Chorwacji, Serbii, Bośni i Hercegowiny i pozostałych okręgów muszą być czynnikiem tworzącym braterstwo i jedność. Kochanie swojego narodu, chorwackiego czy serbskiego, nie oznacza negocjowania całej naszej Jugosławii. Kochać swoją federalną jednostkę oznacza kochać monolityczną Jugosławię”. Na koniec przemówienia dodał: „Triest nie jest tylko słoweński, ale i jugosłowiański. Rijeka nie jest tylko Chorwacka, ale i Jugosłowiańska. Belgrad nie jest tylko serbski, ale też jugosłowiański. Tak trzeba to rozumieć”²⁸. Mimo że J.B. Tito nie mówił wprost o jed-

²⁴ M. Miljanović, op. cit., s. 1–18.

²⁵ Ibidem, s. 4. Por. J.B. Tito, *Borba za oslobodjenje Jugoslavije*, Beograd 1944, s. 124. W artykule pt. *Nacionalno pitanje u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe* z 1942 r. Tito po raz pierwszy zawarł koncepcję jedności Jugosłowian. Jak stwierdził podobno sam Tito: podyktował go w jedną noc. Z. Tomac, op. cit., s. 11.

²⁶ M. Miljanović, op. cit., s. 5.

²⁷ Ibidem, s. 5–7.

²⁸ D. Pešić, *Jugoslovenstvo u dokumentami KPJ/SKJ*, Beograd 1988, Arhiv Srbije i Crne Gore, fond br. 406, fas. br. 93, jedinica opisa br. 345–346, s. 6–7.

nym narodzie, to dążył do stworzenia wspólnoty politycznej, dlatego też przemówienie to miało charakter programowy.

Według P.J. Markovicia niektóre wypowiedzi z lat pięćdziesiątych pokazują, iż J.B. Tito oczekiwał „stapiania” lub „przetopienia” narodów jugosłowiańskich. Mówił m.in., że „[...] my wszyscy razem tworzymy wspólną historię, nową socjalistyczną kulturę, w której istnieje jedność myśli; nie ma wśród nas granic, wszystko jedno, czy ktoś jest Serbem, Chorwatem czy Słoweńcem czy innej narodowości, to jest Jugosłowianinem; mamy wiele rzeczy, które spajają nas w jedno”. J.B. Tito krytykował akcentowanie wyłącznie narodowej lub regionalnej tożsamości w miejsce szerszego jugosłowiańskiego narodu politycznego. Mówił: „[...] młodzież przedstawia cement, który przyczynia się do *zlewania* (kursywa P.J. Marković) naszych narodów w jedną silną i niemożliwą do zniszczenia całość”. Według P.J. Markovicia w latach 1962–1964 „Tito prowadził ostatnią wielką akcję ukierunkowaną na stworzenie nadnarodowej i nadrepublikańskiej tożsamości”. Wtedy też rozpoczyna się oddalanie od nadnarodowej tożsamości jugosłowiańskiej w partii. W tym czasie termin „przetapianie” jest zastępowany terminem „integracja” między narodami, a w 1964 r. J.B. Tito porzucił koncepcję narodowego jugoslawizmu. Na ósmym kongresie SKJ otwarcie skrytykował narodowe rozumienie jugoslawizmu, a w swoich wypowiedziach coraz rzadziej mówił o braterstwie i jedności. Po rozrachunku z A. Rankoviciem w 1966 r. J.B. Tito mówił o przyznaniu narodom prawa do pielęgnowania swojej tradycji²⁹.

Przeciwniczką tezy P. Markovicia (który twierdził, że J.B. Tito do 1964 r. wierzył w możliwość stworzenia narodu jugosłowiańskiego, a w 1964 r. ostatni raz próbował stworzyć nadnarodową i nadrepublikańską tożsamość³⁰) jest Olivera Milosavljević, która zadaje pytanie, czy jugoslawizm prezydenta Jugosławii to narodowa czy państwowa tożsamość? Uważa ona, że poglądy przywódcy zmieniały się nieznacznie w latach 1945–1980. „[...] realne zmiany, do których dochodziło w stosunkach wewnętrznych w Jugosławii w czasie prawie czterdzieści lat jego egzystencji, były rezultatem różnych czynników politycznych, ideologicznych i ekonomicznych, niż kierowane wolą Tity i prowadzenia jej w odpowiednim kierunku”. Według badaczki pojęcie jugoslawizmu stosował wyłącznie w sensie przynależności do państwa jugosłowiańskiego, z zaznaczeniem, że przynależność do państwa nie oznaczała negacji narodów jugosłowiańskich. Jak pisze dalej: „Tito nigdy nie dążył do stworzenia narodu jugosłowiańskiego, gdyż jego jugoslawizm nie posiadał treści narodowej, lecz socjalistyczną ideę”. Dla J.B. Tity jedność partii i państwa była aksjomatem budowy socjalizmu. Kiedy w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku miał możliwość realizacji swoich idei, „Tito nie umieścił Jugosłowian w spisie powszechnym. Dopiero gdy porzucił jugoslawizm, Jugosłowianie oficjalnie się pojawili w spisie”, i była to inicjatywa także oddolna. Według O. Milosavljević „Jugoslawizm jako koncepcja narodowa nigdy nie była przedmiotem komunistycznej Jugosławii.

²⁹ P.J. Marković, op. cit., s. 40–47.

³⁰ P. Marković, *Titova shvatanja nacionalnog i jugoslovenskog identiteta*, w: H.G. Fleck, I. Graovac (red.), *Dijalog povjesničara – istoričara*, br. 2, Zagreb 2000, s. 237–253.

[...] komuniści pojęcie *Jugosłowianin* wykorzystywali w sensie tożsamości państwowej ich obywateli, opowiadając się za solidarnością *jugosłowiańskich narodów* i *jugosłowiańskim patriotyzmem*. Nie istnieje ani jeden wykaz czy praktyczna działalność, która ukazywałaby, że ich celem było przetapianie *jugosłowiańskich narodów* w jedno³¹ (podkreślenie O. Milosavljević). P. Marković i O. Milosavljević postrzegają odmiennie słowa J.B. Tity, zaczerpnięte z jego książki pt. *Kwestia narodowa i rewolucja (Nacionalno pitanje i revolucija)*, wydanej w Sarajewie w roku 1977. O. Milosavljević zauważa ponadto, że nawet jeżeli J.B. Tito mówi, że wszyscy jesteśmy Jugosłowianami – pojęcie to wykorzystał w niebezpośredniej więzi z pojęciem naród. Często słowo naród w liczbie pojedynczej używane było w złożeniu: „masa/naród pracujący” (*masa/radni narod*) lub „naszym narodom Serbom, Chorwatom” (*našim narodima Srbima, Hrvatima*). Dalej zauważa, że „wszystkie konstytucje potwierdzają dwie płaszczyzny w rozumieniu pojęcia naród: *narod*, używany w liczbie mnogiej, który odnosi się do narodowej złożoności państwa jugosłowiańskiego, oraz *narod* w liczbie pojedynczej jako socjalistyczna organizacja, wspólny cel jugosłowiańskich obywateli”³². W konstytucji z 1946 r. zastosowano liczbę mnogą – „wspólnota równoprawnych narodów” i pojedynczą – „władza pochodzi od narodu”, i analogicznie w konstytucji z roku 1953: państwo „suwerennych i równoprawnych narodów” – „cała władza przypada narodowi pracującemu”, z roku 1963: narody Jugosławii, które zjednoczyły się we wspólnym interesie – „rządzenie władza polityczna tworzy klasa pracująca i cały naród pracujący”, z roku 1974: SFRJ to „wspólnota dobrowolnie zjednoczonych narodów” – państwo opiera się na „suwerenności narodu”. Tym samym O. Milosavljević wskazuje, że „integracja narodów” rozumiana jest przez P. Markovicia jako „przetapianie narodów”, przez J.B. Titę jednak tak mogła nie być postrzegana. Według O. Milosavljević być Jugosłowianinem oznaczało bycie obywatelem socjalistycznej Jugosławii³³.

Pod koniec lat sześćdziesiątych doszło do wzmocnienia suwerenności republik i federalizacji, przyczyną tego były m.in. nieudane reformy i dążenia elit politycznych do rozwoju własnych republik i narodów. Mimo to, J.B. Tito stał się symbolem Jugosławii i reżimu. Mówił o sobie najczęściej, że jest Chorwatem, ale także Jugosłowianinem. W 1969 r. powiedział, że jest Jugosłowianinem, ale nie zapomina, że urodził się w Zagorju (region Chorwacji). W 1971 r. także powiedział o sobie Jugosłowianin – według obowiązków, położenia i ducha. Według A. Đilasa po drugiej wojnie światowej wierzył on (J.B. Tito – A.J.S) w stworzenie narodu jugosłowiańskiego³⁴. Jak pisze Aleksandar Pavković, w latach osiemdziesiątych braterstwo i jedność zostało zamienione na mglistą koncepcję „wspólnotowości” („zajedništvo”), według której Jugosławia była państwem, gdzie narody i narodowości zamieszku-

³¹ O. Milosavljević, *Titov Jugosloven – nacionalni ili državni identitet*, w: H.G. Fleck, I. Graovac (red.), *Dijalog povjesničara – istoričara*, br. 7, Zagreb 2003, s. 179–180.

³² Ibidem, s. 184–185.

³³ Ibidem, s. 186–187; J.B. Tito, *Nacionalno pitanje i revolucija*, Sarajevo 1977, s. 261.

³⁴ Ibidem, s. 36–37.

ją ją tylko i uczestniczą w politycznym systemie socjalistycznej samorządności, co różniło Jugosławię od radzieckiego modelu realnego socjalizmu³⁵. Przechodzenie od idei braterstwa i jedności do wspólnotowości wpływało na postrzeganie obywateli. Wspólnotowość zaprzeczała istnieniu powszechnej narodowej lub ponadnarodowej tożsamości dla obywateli Jugosławii. Wszyscy obywatele byli zobowiązani do uznania się za konkretny naród lub narodowość, z której pochodzili, ale legalnie nie mogli być Jugosłowianami, ponieważ nie byli uznawani za grupę narodową³⁶.

EDVARD KARDELJ WOBEC JUGOSŁAWIZMU

Od początku lat sześćdziesiątych polityka narodowościowa kształtowała się pod dominującym wpływem bliskiego współpracownika marszałka J.B. Tity, Słoweńca Edvarda Kardelja. W 1953 r. E. Kardelj wypowiadał się na temat świadomości narodowej – stwierdził, że wspólnota jugosłowiańska nie oznacza łączenia w jeden jugosłowiański naród. Ponadto każdy z dumą może nazywać się Jugosłowianinem, członkiem jugosłowiańskiej socjalistycznej wspólnoty, bez rezygnowania ze swojej przynależności narodowej³⁷. W 1957 r. we wstępie do drugiego wydania *Rozwoju słoweńskiej kwestii narodowej (Razvoj slovenackog nacionalnog pitanja)* E. Kardelj pisał, że próba afirmacji jugosłowiańskiej nacji jest częścią biurokratyczno-centralistycznych tendencji i pozostałościami wielkoserbskiego nacjonalizmu. Istotą jugosławizmu może być socjalistyczny interes i świadomość socjalistyczna. E. Kardelj wyraził także swój negatywny stosunek do unitarystycznego jugosławizmu³⁸. Polityka narodowościowa E. Kardelja znalazła wyraz w konstytucji z 1963 r. i w kolejnych jej nowelizacjach z przełomu lat 1967 i 1968 oraz 1971. U jej podstaw leżało m.in.: uznanie istnienia konfliktu interesów między narodami i usiłowanie wypracowania mechanizmów regulacji sprzecznych potrzeb. Ograniczyła także Radę Narodów do roli czynnika interweniującego w przypadku powstania sytuacji konfliktowej na tle równouprawnienia republik³⁹. Prawa i obowiązki obywatelskie zostały rozszerzone, gwarantowały „swobodę wyrażania swych cech narodowych i kulturowych, jak i swobodę posługiwania się własnym językiem. Dalej artykuł 41 mówi, iż obywatel nie jest obowiązany do oświadczenia, do jakiej narodowości należy, ani też do opowiedzenia się za jedną z narodowości⁴⁰”. Za uwieńczenie tej polityki można uważać konstytucję

³⁵ A. Pavković, *Yugoslavism's Last Stand: A Utopia of Serb Intellectuals*, w: D. Djokić, *Yugoslavism, Histories of a Failed Idea 1918–1992*, London 2003, s. 252.

³⁶ A. Pavković, *Yugoslavism: a National Identity that Failed?*, s. 147–158; A. Pavković, *Yugoslavism's Last Stand*, s. 253.

³⁷ P.J. Marković, op. cit., s. 15.

³⁸ Ibidem, s. 17–18.

³⁹ *Konstytucja Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii*, Wrocław 1975, s. 22.

⁴⁰ *Konstytucja Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii*, Belgrad 1964, s. 27.

z 22 lutego 1974 r.⁴¹, która zmieniała system ekonomiczny, strukturę własności i sfederalizowała jeszcze silniej państwo.

Polityk ten pisał, że w Jugosławii kwestia narodowa została rozwiązana. Narody Jugosławii mają swoje państwa, swoją władzę, ekonomiczną niezależność, swoje prawa, które realizują najpierw w swoich republikach. Zauważał jednak, że występują problemy związane z istnieniem wielu narodowości na terenie Jugosławii. Krytykował m.in. pogląd, iż narody Jugosławii są w trakcie tworzenia swej świadomości i przechodzą ze świadomości prowincjonalnej do narodowej. Uważał też, że jest to jedno ze źródeł unitarystycznego jugoslawizmu, a narody Jugosławii są narodami stabilnymi i uformowanymi, mającymi długą tradycję i silną świadomość. Przyznawał, że dochodziło do narodowościowych konfliktów i tarć między federacją a republikami, kiedy naruszane było położenie narodów Jugosławii. Twierdził, że narody Jugosławii były ze sobą powiązane znaczną częścią wspólnej historii, głęboko odczuwały powiązanie wspólnych losów, etniczną bliskość większości z nich i wspólną świadomość. E. Kardelj uważał, że elementy te są znaczącym „cementem jedności” i trzeba je umacniać i troszczyć się o nie⁴².

Edward Kardelj zauważał, że w programie KPJ nie rozprawia się o tworzeniu „narodu jugosłowiańskiego” w miejsce istniejących narodów, ale o tworzeniu wspólnoty socjalistycznej. Za błąd uważał, by socjalizm upajał się myślą o tworzeniu nowego narodu, co tylko wzmacniałoby nacjonalizm w istniejących narodach. Jednak brał on pod uwagę proces zbliżania oraz jednoczenia ludzi i narodów w dobrowolny i demokratyczny sposób⁴³ na płaszczyźnie społecznej i oddolnej⁴⁴. Ponadto za niepotrzebne postrzegał dyskusje o nazwie języka, o symbolach i hymnie – kwestie te według niego „[...] miałyby inne ramy, gdybyśmy nie żyli wśród przesądów historii”⁴⁵. Polityk ten zwracał też uwagę na relacje między narodami i republikami Jugosławii, w których istniały sprzeczne interesy, m.in.: problem nierównomiernego rozwoju republik. Postulował, by część praw, które reguluje federacja, przenieść na poziom republiki, co mogło ułatwić rządzenie, a ograniczenie z federalnego centrum powoduje opór i niezadowolenie. W *Ustawie o narodowościach* zaznaczone było, że osoby należące do mniejszości, obok prawa które jest im zagwarantowane w innych społeczno-politycznych wspólnotach, autonomicznych okręgach i republikach, realizują swoje suwerenne prawa także w gminie jako podstawowej społeczno-politycznej samodzielnej wspólnotcie. Odnosiło się to do wszystkich narodowości zamieszkujących Jugosławię⁴⁶.

⁴¹ M. Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii. Jugosłowiańskie lustro międzynarodowej polityki*, Warszawa 2005, s. 49.

⁴² E. Kardelj, *Samoupravljanje*, Sarajevo 1982, t. 4, s. 87–89.

⁴³ E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, IC Komunist, Beograd 1973, za: D. Ičević, *Nacionalno, transnacionalno i nenacionalno jugoslovenstvo*, Beograd 1988, Arhiv Srbije i Crne Gore, fond br. 406, fas. br. 93, jedinica opisa br. 345–346, s. 9–10.

⁴⁴ P.J. Marković, op. cit., s. 34.

⁴⁵ Ibidem, s. 83–84.

⁴⁶ Ibidem, s. 90–91.

Warto wspomnieć także o stosunku byłego prezydenta Republiki Serbii Slobodana Miloševića do kwestii jugoslawizmu, który swoją karierę polityczną zaczynał w latach osiemdziesiątych. W swoich przemówieniach z lat 1988-1992 wygłaszanych na mitingach i wiecach partyjnych, widział Jugosławię jako wielonarodową wspólnotę, która jawiła się najlepszym rozwiązaniem kwestii narodowej jugosłowiańskich grup narodowych. Mówił o niej jako o osiągnięciu wszystkich jugosłowiańskich narodów i narodowości. Wzywał także do zachowania jednolitego państwa stworzonego przez komunistów – Jugosławii jaką nakreślił Tito. Widział ją także, jako wspólną ojczyznę, która funkcjonowała pomimo problemów wewnętrznych, i w której została zagrożona realizacja idei Jugosławii. S. Milošević wyrażał także chęć utrzymania Jugosławii gdzie niezbędnym warunkiem jej zachowania miała być równość, zgodna i solidarność między narodami – co nawiązywało do braterstwa i jedności J. B. Tity. Ponadto zachowanie politycznej podmiotowości Jugosławii, nawet w pomniejszonej wersji (czyli utworzonej w 1992 r. Federalnej Republiki Jugosławii), miało być warunkiem stabilności na Bałkanach⁴⁷. Jednak wzrost nacjonalizmów i rozprzestrzenianie się konfliktu między Serbami, Chorwatami i Muzułmanami zweryfikowało także jego poglądy. Z Jugosławii wyłoniły się państwa narodowe, gdzie socjalistyczna idea jedności i braterstwa zastąpiona została nacjonalizmami.

Rozważania ukazują, iż SFRJ najczęściej nazywana była socjalistyczną wspólnotą w sensie ideologicznym, a sama idea jugosłowiańska kojarzona była z nazwą państwa i obywatelami. J.B. Tito mógł traktować braterstwo i jedność jako kontynuację idei jugosłowiańskiej ale tylko do 1964 r. (O. Milosavljević), gdy rozpoczęło się federalizowanie państwa oraz zaczęły dochodzić do głosu nacjonalizmy poszczególnych narodów zamieszkujących państwo. Z kolei E. Kardelj krytykował wspólną tożsamość, ale opowiadał się za jednością ideologiczną. Tym samym ideę braterstwa i jedności, wspólnotowości czy integracji uznać można za komunistyczną wersję idei jugosłowiańskiej. Kontynuatorem idei jugosłowiańskiej mógł być S. Milošević, który w swych przemówieniach pod koniec lat osiemdziesiąty i początku lat dziewięćdziesiątych nawiązywał do jugoslawizmu Tity w formie braterstwa i jedności. W czasach współczesnych idea jugoslawizmu nazwana została między innymi przez Vjekoslava Perice i Mitje Velikonje, „nowym jugoslawizmem”, któremu bliżej jest do pojęcia jugonostalgi i jugosfery niż do konkretnego ruchu ideologiczno-politycznego⁴⁸.

⁴⁷ A. Jagiello-Szostak, *Nacjonalizm w przemówieniach S. Miloševića* w: W. J. Burszta (red.), „Sprawy narodowościowe”, z. 41, Poznań 2012, s. 225-226.

⁴⁸ Zob: V. Perica, M. Velikonja, *Nebeska Jugoslavija, Interakcije političkih mitologija i pop-kulture*, Beograd 2012.

YUGOSLAV COMMUNISTS TOWARDS YUGOSLAVIAN IDEA AND IDENTITY

Summary

The Yugoslav idea was created by a bishop Josip J. Strossmayer in the sixties of 19th century. An interwar period showed the development of integral and synthesized Yugoslavism under the rule of king Aleksander Karadorđević. During this time, the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians seemed to be a kind of an embodiment of the Yugoslav idea. Unfortunately, political fights between Serbs and Croats and a dictatorship of king Aleksander in 1929 showed an authoritarian regime and the weakness of a newly created common state. The Yugoslav idea came back after the Second World War in the form of the socialist *brotherhood and unity* developed by Josip Broz Tito. The aim of this article is to present the case of Yugoslav idea in the eyes of the Communist Party of Yugoslavia and a communist Yugoslav leader Josip Broz Tito and Edvard Kardelj.

The author claims that special versions of the Yugoslav idea existed in Yugoslavia until 1964, when nationalisms raised and the federalization of the state started. After that, the Yugoslav state gained the name of the socialist community of the Yugoslav citizens not of the Yugoslav nation. In the article, the author investigates the speeches of J.B. Tito and the ideological opinion of the Communist Party of Yugoslavia until the eighties of the 20th century.

After the death of Marshal Tito, one of the advocates of multinational Yugoslavia was Slobodan Milošević – the former president of the Republic of Serbia. He was a follower of the Yugoslav ideology created by J. B. Tito. Nowadays, Yugoslavia does not exist and the socialist idea of *brotherhood and unity* was replaced by national states and nationalism. It is worth to mention that the authors of book “Nebeska Jugoslavija”, M. Velikonja and V. Perica, promote “new Yugoslavism”, which is rather closer to Yugonostalgia and Yugosphere than to political ideology.

